

16. Lásd Házas Nikoletta: KÖZELRŐL TÁVOLRA ÉS KÖZELRE. (CINDY SHERMAN ÉS SOPHIE CALLE). *Lettre Internationale* (69), 2008. nyár. 25–27.; uő: A KÉPTELEN IDENTITÁS DOKUMENTUMAI. SOPHIE CALLE KIÁLLTÁSA. *Balkon*, 2001/5. 26–28.

17. Erdélyt ilyen megközelítés alapján elemzi Forgács Éva írása: IDŐMETSZETEK, PÁRHUZAMOS IDŐSÍKOK ERDÉLY MIKLÓS IDŐUTAZÁSÁBAN. In: Forgács: A DUNA LOS ANGELESBEN. Kijárat, Pécs, 2006. 64–70.

Havasréti József

EGY ÁGYBAN A POLITIKAI ELLENSÉGGEL

Gerő András: *Se nő, se zsidó. Előítéletek találkozása a századforduló Monarchiájában (Habsburg történeti kismonográfiák, 1.) Új Mandátum, 2009. 200 oldal, 1903 Ft*

Tóth Eszter Zsófia: *Kádár leányai. Nők a szocialista korszakban Nyitott Könyvműhely, 2010. 200 oldal, 3990 Ft*

Se nő, se zsidó

A történettudományban Carl Schorske nevezetes munkájának¹ megjelenése óta hagyományba van annak, hogy a *fin de siècle* Bécsét a modernitás kísérleti laboratóriumaként, zseniket és remekműveket termő sokszínű, esztétizált, élveteg nagyvárosi magaskultúráként közelítsék meg. Egy ideje azonban ezt az elképzelést több tekintetben is kritizálják, pontosítják a történések. Például ma már aligha lehet reflektálatlanul férfikultúráként ábrázolni ezt a világot, az Osztrák–Magyar Monarchia fővárosa a nemek közötti viszonyok újrafogalmazásában is kulcsszerepet játszott.² Elég, ha csak arra utalok, hogyan értelmezi Thomas Laqueur – sokat vitatott³ – MAKING SEX című munkájában Freud idevágó gondolatait.⁴ Pszichoszexuális fejlődélméletének azt a tételét helyezi Laqueur a gender studies kontextusába, mely szerint a felnőtt, egészséges nő erotikus érzékenységének székelye a vagina, ide vándorol át a kielégülés a csiklóról a serdülés során. Freud ezzel feltalálta (nem pedig felfedezte) a hüvelyi orgazmust, mivel Laqueur szerint mindaddig senkiben fel sem merült, hogy létezne bármiféle kielégülés

a klitorálison kívül is, sőt minden természettudományos tudás ennek ellenkezőjét állította. Freud a női nemi szervek biológiáját a heteroszexuális közösülés társadalmi normájához igazította, vagyis a nő szexuális emancipálásához először át kellett alakítani a női testet a férfuralom igényeinek megfelelően, a női orgazmusnak biológiailag meghatározott helyéről át kellett vándorolnia kulturálisan kívánatos helyére. Freud kimetszette a klitoriszt a nyugati kultúrából, a női test ettől fogva akkor számított normálisnak, ha folytonosan hisztérikusan működött, neurológiailag indokolatlan tüneteket produkált.

A Monarchia székhelyének schorskei közképet azonban nemcsak a gender studies irányából kritizálták. Az újabb kutatások azzal is számolnak, hogy volt egy olyan Bécs is, amelyik számára a nagyvárosi forgatag, az idegenség tapasztalata nem teremtő közegnek, hanem pusztító káosznak tűnt, amelyikben az ifjú Adolf Hitler forgolódott.⁵ Ezt a Bécsét szintén erősen foglalkoztatta a nőiség, ám nem olyan modellekben gondolkodott a nemek viszonyáról, mint amilyenben Freud. Láthattuk, nem épp ártatlan mindaz, amit a századfordulós Bécsről szóló történetek egyik állandó főhőse elmondott a nőkről, de vitathatatlan, hogy a nőnek Freudnál legitim helye van a társadalomban, amennyiben interiorizálja, maga gyakorolja magán a férfiuralmat. A másik Bécsnek a képviselői azonban a nőben nem civilizálandó vadembert, hanem a politikai közösségre végveszélyt jelentő ellenséget láttak. Velük foglalkozik Gerő Andrásnak, az Eötvös Loránd Tudományegyetem és a Közép-Európai Egyetem professzorának a kötete.

Már sok kutató felfigyelt arra, hogy a nemi és a faji előítéletek, illetve az antifeminizmus és az antiszemitizmus szorosan korrelálnak egymással mind a populáris kultúrában, mind az egykori tudományos diskurzusokban.⁶ Ismeretes például, hogy a középkortól elterjedtek voltak a zsidók analízis vérzéseiről szóló mendemondák. Ezeket a vérzéseket a XVI. században a zsidó férfi femininségét igazoló menstruációvá értelmezték át, és a hiedelem egészen a huszadik századig élt.⁷ Volt idő, amikor a női és a férficsontváz közötti különbséget az anatómusok úgy kívánták megérteni, hogy a női testet az alsóbbrendűnek tekintett fajok testéhez hasonlították.⁸ És hogy egy kimondottan a bécsi

századvégre vonatkozó példát is hozzak, Sander Gilman olvasatában Freud pszichoanalízise a faji kategóriák transzmutilálása társadalmi nemi kategóriákká. Freud szerinte úgy igyekszik a férfi- és a női nem között elhelyezkedő, különálló, feminin típusként definiált zsidó férfi közkeletű kortárs elképzelésétől szabadulni (sőt megszabadítani magát), hogy univerzális férfi- és női testet, illetve nemi identitást teremt, és erre építi pszichológiáját.⁹

Gerő András könyve ugyanezt az átválthatóságot fedezi fel és vizsgálja, csak hogy nem Freud, hanem a fiatal Hitler Bécsében: azt, hogyan szövődött itt össze a fentebb említett nyíltan nőgyűlölő diskurzus az Osztrák–Magyar Monarchiában gazdagon burjánzó rasszista (különösképpen a zsidóellenes) eszmevilággal. Egyfelől arra vállalkozik, hogy rekonstruáljon egy olyan politikai beszédmódot, amely – okkal – kívül rekedt a századfordulós Bécs közképét elrendező kulturális kánonon mind a történettudományban, mind az osztrák emlékezetpolitikában. Két kivétellel (Otto Weininger, Georg von Schönerer) legfeljebb a Hitler eszméinek forrásvidékét feltérképezni igyekvő történeti munkákban felbukkanó szerzők jórészt elfeledett sorait citálja a kötet – ennyiben a könyv szöveggyűjteményként is funkcionál. Másfelől el kívánja helyezni ezeket az egyszerre nő- és zsidóellenes szövegeket abban az intellektuális és politikai kontextusban, amelyben létrejöhetnek és hatást fejthettek ki.

Gerő esszéisztikus lendületű érvelése abból indul ki, hogy a haladásba és a minden állampolgárt magába foglaló nemzet eszméjébe vetett hitnek a XIX. század végén megfigyelhető európai válságára három olyan jelentősebb, politikai potenciállal is rendelkező válasz született, amely az Isten/Ördög dualitás vallásos hagyományának szekularizálásán alapult. Az egyik eszmetörténeti fejlemény a nem, a másik a faj, a harmadik pedig az osztály fogalma köré épült, és mindahány megalkotta a maga ellenségképét: a nőt, a zsidót, illetve a burzsoát. A három strukturálisan hasonló gondolatrendszer közül a Monarchia fővárosában kettő, a rasszizmus és a mizogínia egymásba folyt. Hogy miért éppen itt? Gerő részben az Osztrák–Magyar Monarchia minden népe között megfigyelhető kölcsönös utálkozáshoz és fensőbbégerzéshez kapcsolja a jelenséget. Részben azonban a Német Császárság megalakulásából adódó, sajátosan ausztriai

német identitáspolitikai válaszúthoz köti a századfordulós Bécs feltűnő fogékonyságát az ellenségképző politikai eszmékre. Ahhoz tehát, hogy a németiség a Monarchiában ettől kezdve logikusan faji értelemben volt átélhető – hadd mondjam így – a haza fojtogató idegenségének tapasztalatához (amelyet rendre valamiképpen a zsidó sokjelentésű fogalmának segítségével fejeztek ki). Boldog vérszomjaz békeidők.

A kötet öt szöveget idéz és elemez hosszabban kivétel nélkül nyíltan vagy áttételesen a német Volk nevében beszélő, noha többségükben valamilyen értelemben zsidónak is tekinthető (és tekintett) férfiakról. Az első Georg von Schönerertől, az össznémet mozgalom Führerétől származik. 1906-ban a Reichsrat képviselőházában tartott beszédében nem is említette magukat a nőket, csupán a férfiatlanságot. Ugyanis Schönerer a választójog kiterjesztését – vagyis, értelmezése szerint, a németek önfeladását, politikai közösségük ellenségei közé süllyedését – önkíherelésként (Selbstentmannung) beszélte el, a zsidó „csürhét” pedig „nemzetközi kaszt-ráltaknak és eunuchoknak” nevezte. Vagyis a szónoklatban az (igazi) németet férfiassága különbözteti meg a Gonosztól. Ha elnöiesedik, maga is saját ellenségeinek sorában találja magát. Schönerer kétségtelenül úttörő munkát végzett: olyan szóképeket használt, amelyek az állítólagos német/zsidó politikai szembenállást és értékkülönbözőséget azzal tették megfoghatóbbá, közérthetőbbé, hogy a férfi/nő ellentét és értékkülönbözőség nyelvére fordították le, amivel megnyílt az intellektuális lehetőség a német/nő ellenfogalmi struktúra kidolgozása felé.

Az ógermán motívumnak a radikális ausztriai német nacionalizmusba építésében érdemeiket szerző Guido von Listtől idézett szöveg 1908-ban már evidenciaként kezelte árják és nomádok (értsd: mindenekelőtt zsidók), valamint árják és nők folytonos küzdelmét, és azt részletezte, milyen formákban tott rá a nomád és – megfelelő házastársi alávetettség híján – a nő az árjára. Listnél azonban ezek a történetek párhuzamosan futnak, nem azonosítja a nőt a zsidóval, csak – ahogy Gerő többször is mondja – összehárkóztatja a két politikai szintre emelt előítéletrendszert egyetlen könyv lapjaira.

A mizogínia (és a zsidó öngyűlölet) nagy klasszikusa, Otto Weininger híres NEM ÉS JELLEM című disszertációjához fűzött fejezeteiben azonban alaposan összeszótta a két szálát: kiterjesztette

a nőre a faji, míg a zsidóra a nemi logikát. Nő és zsidó (pontosabban a zsidó és a nő eszméje) itt nem csupán egymás metaforája, hanem – mint Weininger mondja – homológia van közöttük, és Weininger részletesen ki is bontja, mi a zsidó karakterében a nőies, és mi a nőében a zsidós. Röviden az, hogy egyaránt képtelenek a közösség magasztos céljai érdekében feláldozni magukat, rövidlátó önzésük nem mutat túl a koitusz akarásán. A minden addiginál nőiesebb korban halálos veszélybe került politikai közösség ezért úgy menthető meg – folytatja Weininger –, ha megtagadja a férfi, vagyis az árja a közösülést, amivel elpusztítja a nő eszméjét, na és mellékesen azt a közösséget, amit meg akart menteni, sőt az emberiséget is.

Gerő ezután Weininger gondolatainak szétáramlását követi nyomon, azt, hogyan használták, vulgarizálták a bécsi írástudók például a hétköznapi politikai küzdelemben vagy épp az irodalomértésben a két előítélet keresztvezését. A férfigegemonia és a fajtisztaság ideálját terjesztetni hivatott *Ostara* füzetek elindítója, Jörg Lanz von Liebenfels az anyasági biztosítás bevezetése ellen szóló, Weininger művét több ízben szó szerint átvevő munkájában 1909-ben a nő és a zsidó eszméjének homológiáját a nők és az alsóbbrendű fajok (például a nők „mediterrán bűntársai”, „értékpapír- és árutözsdebeli barátai”, „sárga bestiák”, „négerék és mongolok”) közötti tényleges „hazaellenes” szövetségre, cinrosságra egyszerűsíti, amelyet történetileg is nyomon követ.

Végül Arthur Trebitschnek, az NSDAP bőkezű zsidó származású mecénásának 1920-ban írt recenzióját idézi a kötet, melyben a weiningeri tézis segítségével olvassa egy kortárs regénynek egy zsidó nő és egy árja férfi nemi erőszakba torkolló kapcsolata körül forgó cselekményét. Trebitsch ezzel mintegy megszemélyesítette a nő és a zsidó fogalmának összefonódását, és a regényben ábrázolt fiktív mindennapok szintjén mutatta meg, hogyan dolgozik az ellenség. Gerő értelmezésében ez a két előítélet összedolgozásának csúcspontja, mert megmutatja, hogyan teszi érvénytelenné az általános érvényű morál eszméjét az ellenségalkotó logika: Trebitsch a regényben szereplő zsidó nőt hibáztatja, amiért nem nyugszik bele megerőszkolásába, ugyanakkor az árja férfi erőszakossága nem botránkoztatja meg. A tettek megtétele e ettől kezdve már nem a tettek mibenlététől függ,

hanem attól, hogy ki az, aki végrehajtja azokat, és kivel szemben teszi.

Gerő András művét olvasva óhatatlanul is felmerül a kérdés: vajon mi az oka annak, hogy a nőellenes és az antiszemita politikai gondolkodás összeforrt? A szerző taktikusan nem exponálja ezt a nehezen tisztázható problémát, ehelyett inkább arra próbál felelni, hogy a századfordulós Monarchia fővárosában miért történhetett meg, sőt miért épp ott történhetett meg a fúzió. Legfeljebb csak a sorok közül lehet kiolvasni, hogy Gerő szerint a strukturálisan hasonló diskurzusok mintegy maguktól, tartalmuktól függetlenül egymásba folynak. Ám ha ez így lenne, akkor azt kellene tapasztalnunk, hogy ad absurdum az arabellenesség hajlamosít az Izrael-ellenességre, holott rendszerint éppen fordítva van: aki szereti Jerryt, az utálja Tomot. Lennie kell tehát valami sajátzerűen közösnek a nőgyűlölet és az antiszemitizmus tartalmában, amely lehetővé teszi, hogy logikusan következzen egymásból a két eszme.

Aligha várja el tőlem az olvasó, hogy itt megnyugtatóan meghatározzam, mi is ez a közös vonás, legfeljebb érdemes felvetni, hogy mindkét ellenségképző beszédmód látszólag biológailag meghatározott, a természetesség hatását keltő megkülönböztetésekre épül, az egyik a másik „igazságát” erősíti naturalizált voltánál fogva. És van itt még valami, amit legegyszerűbben talán egy történet elmesélésével világíthatok meg. 1924-ben Gyöngyösön élénk polémia folyt a Gyöngyösi Bank Részvénytársaság elzsidósodásáról. A részvénytársaság közgyűlésén erős antiszemita frakció támadta a menedzsmentet. Az egyik helyi hetilapban erre reagált egy levelező „Fajvédő” aláírással.¹⁰ Fajvédő leszögezte, hogy a bank elzsidósodása tény, és hogy a fajvédelmi törekvéseket általában ő maga is minden erejével támogatja, de eszmetársainak közgyűlési akcióját mégsem helyeselheti. Hogy miért? Fajvédő maga is részvényese volt a banknak, és úgy vélte, annak vezetése jó – zsidó – kezekben van. Mint mondja: „*tisztelet és becsület keresztény véreimnek, de a banküzlethez nem sokat értenek*”. Az antiszemita levelező tehát a faji diskurzuson belül maradvá tudta megokolni, miért alszik nyugodtabban, ha zsidó kezekre bízhatja tőkét. Azért, mert a zsidók szerinte jobban értenek a banküzlethez, mert keresztényként rájuk szorul. És ezzel nézetem szerint eljutottunk arra a pontra, ahol az anti-

szemita és a nőellenes előítéletek tartalmilag találkoznak: a nő és a zsidó olyan ellenség, akit a férfi és az árja bizonyos tekintetben igényel és csodál. Akit elnyom és lenéz, de előreenged az ajtóban és a banküzletben, szóval akire vágyakozik, hiába jelent rá halálos veszélyt. „*A nő a férfi bűne*”¹¹ – mondja Weininger, és úgy tűnik, hogy ennek megfelelően a zsidó pedig az árjaé.

Kádár leányai

Mint említettem, Gerő András kiindulópontja az, hogy a századelőn három hasonló szerkezetű ellenségképző ideológia is jelentős hatást fejtett ki. Ezek közül az osztályellenségeskedésben – pontosabban annak megszüntetésében – érdekelt marxizmus (bolszevizmus) sem maradt közömbös a nemi egyenlőtlenségek kérdésében, gondoljunk csak a marxista feminizmusra vagy éppenséggel arra, hogy a munkásosztály fogalma nyilvánvalóan maszkulin konstrukció. Az azonban aligha állítható, hogy ez lett volna a marxista gondolkodás fő csapásiránya. Amint azonban a kommunista párt megragadta a hatalmat, és létrejött az, amit szocialista rendszernek szoktunk nevezni, a marxizmus–leninizmus már nem lehetett többé a forradalomcsinálás laboratóriumi körülmények között kikísérletezett teóriája. Ettől kezdve az ideológiának mindenhez viszonyulnia kellett valahogy, mindenre magyarázatot kellett kínálnia, így mondania kellett valamit arról is, hol helyezkedik el az osztályharcos politikai képzeletben a nő. Miután láttuk, hogyan szövéődött bele a századelőn a nőellenes diskurzus a fajiba, adódik a kérdés: vajon hogyan illeszkedtek ehhez képest a szocialista rendszerekben az osztály fogalma köré szerveződő politikai nyelvbe a társadalmi nemi kategóriák? E kérdés megválaszolásának reményében fordultam – időben a huszadik század második felére, térben Magyarországra ugorva – Tóth Eszter Zsófiának, a Magyar Országos Levéltár főlevéltárosának a KÁDÁR LEÁNYAI című kötetéhez.

A nem szűken a tudományos közösséghez szóló, hanem a szélesebb olvasóközönséget is megcélzó kötet mozaikszerű képet nyújt a magyarországi szocializmus női mindennapjairól az egykorú szövegek (különösen a sajtódiskurzus) és filmek, valamint az emlékezet (főképp a szerző által készített interjúk) elemzése révén. Tóth Eszter Zsófia tehát nem írástudó férfiak

magasröptű(nek szánt) szövegei felől közelít a nemek közötti viszonyok történetéhez (amint Gerő teszi), hanem az elbeszél, hétköznapi női tapasztalatok felől – ennyiben a mű feltétlenül úttörő jelentőségű a kommunista korszak magyarországi kutatásában. A munka – újszerűnek aligha tekinthető – alaptézise nagyjából így rekonstruálható: a kommunista párt és a kezében lévő állam ugyan a nők egyenjogúságát és egyenlőségét hirdette, sőt megteremtette ennek a törvényi kereteit is, a gyakorlatban mégis folyton újratermelődött a férfiuralom, a nők alávetettsége még úgy is érzékelhető, hogy a totalitárius állam a férfi állampolgárokat is törekedett elnyomni.

Tézisét különböző terepeken és időszakokban igyekszik igazolni a szerző. A második világháború után nagyvárosi környezetbe kerülő, kezdetben jellemzően cselédként, majd nagyipari munkásként elhelyezkedő falusi lányok történeteinek vizsgálata során arra jut, hogy mind a hatalom szócsövéként viselkedő fórumok, mind az elhagyott falusi közösség, de a családok, sőt maguk a lányok is ambivalensen viszonyultak új élethelyzetükhöz. Karrierépítési, férjszerzési, pénzkeresési, csinosodási lehetőségeknek is érzékelték, a modern szocialista fejlődés egy újabb bizonyítékát is látták a migrációban, ugyanakkor roppant aggodalmakat keltett mindannyiukban, hogy városba költözésükkel a lányok kikerültek a férfifelügyelet alól.

Az 1956-os forradalom és emlékezete hiába termelt ki néhány női hősfigurát is, a forradalomcsinálás par excellence férfitevékenységként mutatkozik meg az '56-ról szóló elbeszélésekben. Ezekből a történetekből úgy tűnik, hogy a párt egyeduralmának megdöntése során a nők tevékenysége mindenekelőtt a férfiak egyeduralmának megerősítésére irányult. Ráadásul a megtorló hatalom is különbséget tett az 1956-os események bírósági interpretálása folyamán a férfi és női forradalmárok között: míg a férfiak tettei mögött politikai motivációkat kerestek, addig a nők tevékenységét jellemzően (nemi) erkölcsseikből magyarázták.¹²

A könyv következő fejezete a munkaerőpiac nemi egyenlőtlenségeit és a férfias foglalkozásokat űző nők kérdését vizsgálja. A nők munkahelyi érvényesülési lehetőségei az egész korszakban szerények voltak, magának a női munkavállalásnak a támogatása vagy ellenzése is a pillanatnyi gazdasági érdekektől függött, nem

érvényesült az „egyenlő munkáért egyenlő bért” elve. Azt azonban a párt a Rákosi-korszakban erőteljesen szorgalmazta, hogy az egyes foglalkozásokhoz kötődő nemi sztereotípiák érvénytelenné váljanak, vagyis hogy nők is betöltsenek tipikusan férfiakkal asszociált állásokat. A törekvés azonban nem kívánt eredményre vezetett: a traktoristalányokról közkeletűen úgy beszéltek, mint valamiféle groteszk figurákról, akiknek a munkavégzése még szexuális tisztességüket is erősen megkérdőjelezi. Később, a Kádár-rendszerben a hivatalos körök is közeltek ehhez az álláshoz, a nők férfias állásokba helyezését a Rákosi-éra jellegzetes túlzásaként tartották számon.

A lányanyák megítélésében is ugyanez a kettség figyelhető meg: sajnálkoztak helyzetük miatt, nem őket (na és nem is az apákat) okolták, hanem a proletárdiktatúra előtti népelnyomó rezsim örökségének könyvelték el a házasságon kívüli gyerekszületést, közben pedig egy abortusz kapcsán indult perben súlyosbító körülményként vette számba a bíróság, hogy a vádlott leányként esett teherbe. A rendszer utolsó évtizedeiben azonban némileg változott az összkép. A megvetés nem tűnt el, de az olvasói levelek beküldőinek (vagy a műfaj mögé bújó újságíróknak) egy részét egyre kevésbé aggasztotta mindez, elkezdték leányanya helyett gyermeket vállaló független nőnek látni és láttatni magukat. Talán a nők öntudatosságában bekövetkezett változással függhet össze, hogy immár az elvben szoros férfifelügyelet alatt álló, otthonukba zárt nőkkel kapcsolatban is morális pánik tört ki: akörül alakult ki gyanakvás, hogy vajon helyesen töltik-e idejüket a férjzett, kisgyermekes anyák, amíg vissza nem térnek munkahelyükre. A filmes fikció szintjén még az is elképzelhető volt, hogy a gyesen lévő anyák bordélyt szerveznek a maguk örömére.

Végül két országgyűlési képviselőnek választott munkásnő esetét mutatja be Tóth Eszter Zsófia. A két interjúalany természetesen nem volt önálló politikai tényező, nem választóikat képviselték, hanem csupán a párt társadalomképét reprezentálták. Ám ennek során is háttérbe szorult nőiségük, ugyanis a szerző arra figyelte fel, hogy noha magas pozícióba kerülésüket mindenekelőtt nőként élték meg, női mivoltuk miatt tartották nagy elismerésnek, felszólalásaikban erről mégsem ejtettek szót, hanem a munkásság nevében beszéltek.

Tóth Eszter Zsófiának – könyve meglehetősen kusza, ad hoc jellegű érvelése ellenére – feltétlenül sikerül alátámasztania tézisét: az olvasó meg lehet győződve arról, hogy a tőkés uralmát megdőntő proletárforradalom valóban nem eredményezte egyúttal a férfiak uralmának megdőntését, hiába állította a rendszer, hogy a nemek közötti egyenlőtlen viszonyt is megszüntette. De miképp lehetséges ez? Egyáltalán ki az, aki állít valamit, és ki az, aki ennek ellenkezőjét teszi? A hatalom a férfiurolom megdőntésén fáradozott, de az „alattvalók” mit sem törődtek ezzel? Tehát a totalitárius hatalom nem volt totális? Vagy a párt politikáján belül volt az elmentmondás: miközben az emancipációs elkötelezettségüket hangsúlyozták, ők maguk – amint erre a kötet címe is utal – paternalista módon cselekedtek? A vizsgálat eredménye több kérdést vet fel, mint amennyit megválaszol.

Ismét nem vállalkozom arra, hogy megfejtssem a rejtvényt, de megpróbálom körülírni, hogy véleményem szerint merre kell keresni a kiutat, és egyúttal hipotetikus választ adni eredeti kérdéseimre, hogy tudniillik miként fonódhattak össze a nemi és az osztálykategoróriák a szocializmusban. A politikai hatalom rendszert abban érdekelt, hogy a nemek közti egyenlőtlenségeket újra és újra megerősítse és hivatkozzon rájuk, mert így kölcsönösen naturalizálhatja egymást a két hierarchia.¹³ A kommunista párt azonban épp ellenkezőleg gondolkodott: hatalmát rendkívüli hatalomnak gondolta, nem a társadalmi rend konzerválása volt a célja, hanem annak felforgatásával legitimálhatta magát.¹⁴ Ennek megfelelően a nemek hierarchiáját is el kívánta törölni. Körülbelül ez az elméleti háttér hámozható ki Tóth Eszter Zsófia sorából, eddig a pontig jut el a szerző: a nők a szocializmusban nem politikai ellenségek, de nem is ellenfelek, hanem szövetségesek, és ennek a (párt)állami feminizmusnak a fényében érthetően idővel ugyan enyhülő, de erőteljes elnyomásuk.

A helyzet azonban ennél bonyolultabb volt, és érdemes ennél sokkal alaposabban szemügyre venni a korszak politikai nyelvét, amint arra már a mű egyik kritizálója is felhívta a figyelmet.¹⁵ Vegyük észre, hogy a könyv nem olyan tárgyat vizsgál, amit csupán a nemekről alkotott elképzelések határoztak meg, hanem olyat, ahol két különböző politikai dialektus találkozott össze: az osztályoké és a társadalmi nemeké, rá-

adásul kétségtelen, hogy ezek közül az előbbi volt a lényegesebb. A kommunisták politikai szótárában ugyanis a nő fogalma valójában nem szerepelt, hanem csakis a dolgozó nőé. A nőket nem általában kívánták emancipálni, hanem kizárólag dolgozói minőségükben.¹⁶ Az osztály- és a nemi diskurzus között nem tartalmi hasonlóság volt (mint a zsidó és a nő esetében Bécsben), nem voltak forgalomban feltételezések a nő és a kizsákmányoló vagy a kizsákmányolt hasonlóságról, hanem a nemekről szóló diskurzust keresztülszelte az osztálydiskurzus tenge-lye, így kettéosztva a nők halmazát az osztályhelyzetük miatt a politikai közösségbe tartozó dolgozó és onnan kizárt, osztályhelyzetük folytán ellenséges nem dolgozó nőkre.

Olyan ez, mintha a századvégi Bécsben nem a nő és az árja állt volna egymással szemben, hanem az árja nő és a nem árja (zsidó) nő. Bizonyos nőket magasztalt a kommunista rezsim, más nőkkel mindenáron le kívánt számolni. Egy ponton azonban igencsak sántít az analógiám: az árja és a zsidó nő faji kategóriái között nincs átjárás, mert valaki vagy árjának születik, vagy nem, utána már senki sem léphet át egyik csoportból a másikba. A nő osztályhelyzete azonban igenis megváltozhatott, hiszen elvben a dolgozó nő a jövőt, a történelmi haladás mozgásirányát képviselte, azt a csoportot, ahová egyszer majd minden nő tartozni fog, a gyakorlatban pedig – az osztályharc szüntelen éleződésének sztálini tétele jegyében – a dolgozók között is sorra leplezték le az osztályarúlókat. Ennek megfelelően a sztálini korszakban Magyarországon is folyton újrafogalmazta a pártállam az állampolgárok azonosságát.

Mitől függ, hogy egy nő dolgozónak számított-e vagy sem? Az ortodox kommunista válasz az, hogy attól, milyen a viszonya a termelőeszközökhöz. Az államosítások és a téveszesítés utáni Magyarországon azonban már képtelenség lett volna így kategorizálni a nőket, de a férfiakat is, hiszen úgyszólván senki sem élhetett meg többé a tulajdonából, csakis a munkájából. A férfiakat épp ezért jobb híján a proletárdiktatúra győzelme előtti osztályhelyzetük alapján sorolták a közösség tagjai vagy ellenségei közé.¹⁷ A kommunista éra előtt azonban a nők tömegei annyira el voltak zárva mind a tulajdonlástól, mind a bér munkavállalástól, hogy őket ez alapján is bajos lett volna klasszifikálni. Így a dolgozó nő fogalma üres maradt, a párt ideológiájából aligha

lehetett levezetni jelentését a konkrét azonosítási eljárásokban.

Vajon mivel töltötték ki ezt az űrt az állampolgárok? Mit kezdtek azzal a játéktérrel, amit épp a totális ellenőrzésre törekvő párt beszédmódja, politikailag kétféle nő megkülönböztetése biztosított nekik? Adódik egy meglehetősen egyszerű válasz: újratermelték a hagyományos férfiuralmat. A jelek szerint az egyik megoldás az volt, hogy a nőket férfitarozéknak tekintették, azaz családjuk férfitagjai nyomán határozták meg osztály-hovatartozásukat.¹⁸ Tóth munkájában azonban – érthető módon – jellemzően olyan nők kerülnek szóba, akik kikérültek a családi kötelekekből, így osztályhelyzetük is megkérdőjeleződött. Hogy dőlt el, hogy egy ilyen nő becsületes munkásnak tekinthető-e? A Tóth művében előadott történeteket újraolvasva úgy tűnik, ezt ugyanúgy döntötték el a sztálinista korszakban, ahogy a második világháború előtt arról ítélték meg, tisztességes-e egy lány vagy asszony. Azt vizsgálták, hogy vajon illő időpontban, illő helyen, illő társaságban, megfelelő öltözékben mutatkozott-e nyilvános helyen, ott visszafogottan viselkedett-e, elvégezte-e az otthoni körüli munkákat. Vagyis azt mérlegelték, hogy férfi ellenőrzése alatt áll-e, és ha nem, akkor úgy fegyelmezi-e magát, mintha férfiak felügyelnék lépéseit. Amennyiben ezek a feltételek nem teljesültek, a nő – amint maguk a kötet hősei is mondják – elkurvult, könnyen szexuális gyengeségének áldozatává vált.

A dolgozó nő bizonytalan jelentésű fogalmának megalkotásával az ötvenes években tehát a párt lehetőséget kínál az állampolgároknak, hogy szigorúan bolsevik keretben beszéljék el a nemek közti régimódi hierarchiát. Annak azonban, hogy most már – Stephen Kotkin kifejezésével¹⁹ – bolsevikul lehetett megfogalmazni a férfiuralmat, volt egy súlyos következménye: ha egy nő „elkurvult”, az régen pusztá személyes erkölcsstelségnek számított, most viszont a rothadó, kapitalista Nyugat vagy a régi, romlott úri világ mintái követésének; ami régen még csak a szűkebb lakókörnyezet rosszallását, esetleg ellenlépéseit váltotta ki, az most már a brutális erőt képviselő pártállammal jelentett szembeszegülést. A szabadság azáltal, hogy immár a nő osztályhelyzetét definiálta, politikai bűnné vált, az pedig, hogy valaki nőnek született, politikai veszélyé. Vagyis a nők a sztálinizmus idején hiába nem számítottak általában ellenséges-

nek, a nőt éppúgy kirekeszthette a dolgozók politikai közösségéből a koitusz állítólagos akarása, mint a bécsi nőgyűlölőknél a német Volkból.

Maradt még egy elvarratlan szál: vajon hogy történhetett meg egy ilyen kontextusban, hogy a férfiuralom szigorúsága idővel csökkent? A kommunista rezsim utolsó évtizedeiben a minden más diskurzus „superegójának” számító osztálydiskurzus jelentősen átfurmálódott. A párt az osztályharcot befejezettnek (és megnyertnek) tekintette, a dolgozó nép egyre inkább az állampolgárok összességét kezdte jelenteni, elenpólusa elenyészett. Amint Kádár János az 1975-ös pártkongresszuson mondta: „ma csak szövetséges, dolgozó osztályok vannak”.²⁰ Ezzel a játéktér összeszűkültek, a nők megmenekültek attól, hogy erkölcsük vizsgálatakor újra és újra mérlegeteljék, vajon méltóak-e azok egy dolgozóhoz, vagyis hogy fontolgassák a politikai közösséghez tartozásukat. Nemi azonosságuk egyre kevésbé volt veszélyes politikai értelemben. Talán ennek köszönhető, hogy a nők a Kádár-rendszer második felében valamivel bátrabban mertek ellenszegülni a – amennyire Tóth Eszter Zsófia könyvéből kiolvasható – továbbra is meglehetősen tradicionális közvélekedésnek.

Jegyzetek

- Schorske, Carl E.: BÉCSI SZÁZADVÉG. POLITIKA ÉS KULTÚRA. Ford. Györfly Miklós. Helikon, 1998. (*Helikon universitas.*) A mű eredetileg 1980-ban jelent meg.
- Uhl, Heidemarie: AZ 1900 KÖRÜLI BÉCS: A MODERNITÁS AMBIVALENS SZÍNHELYE. Ford. Pajkossy Gábor. *BUKSZ*, 12. (2000) 4. 326–331.; Szívós Erika: A „MÁSÍK” BÉCS: AZ OSZTRÁK SZÁZADFORDULÓ VÁLTOZÓ KÉPE A SCHORSKE UTÁNI TÖRTÉNETÍRÁSBAN. *Aetas*, 16. (2001) 3–4. 229.
- Csabai Márta: SZEXPOLITIKAI TESTTÖRTÉNET. *BUKSZ*, 15. (2003) 3. 234–239.
- Laqueur, Thomas W.: A TESTET ÖLTÖTT NEM. TEST ÉS NEMISÉG A GÖRÖGÖKTŐL FREUDIG. Ford. Barát Erzsébet, Sándor Bea, Szabó Valéria, Tóth László. Új Mandátum, 2002. (*Nemiség és társadalom*, 1.) 240–249.
- Hamann, Brigitte: BÉCS ÉS HITLER. EGY DIKTÁTOR TANULÓÉVEI. Ford. Kajtár Mária és Szántó Tamás. Európa, 2000. (*Memoria Mundi*); Szívós Erika: A „MÁSÍK” BÉCS: AZ OSZTRÁK SZÁZADFORDULÓ VÁLTOZÓ KÉPE A SCHORSKE UTÁNI TÖRTÉNETÍRÁSBAN. *Aetas*, 16. (2001) 3–4. 230–233.
- Például Planert, Uta: ANTIFEMINIZMUS IM KAISERREICH. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht (*Kritische Stu-*

dien zur Geschichtswissenschaft, 124.) 1998. 12.; Volkov, Shulamit: GERMANS, JEWS AND ANTISEMITES. TRIALS IN EMANCIPATION. Cambridge – New York – Melbourne – Madrid – Cape Town – Singapore – São Paulo, Cambridge University Press, 2006. 129–144.

- Johnson, Willis: THE MYTH OF JEWISH MALE MENSES. *Journal of Medieval History*, Vol. 24. (1998) Issue 3. 273–295.; Oisteanu, Andrei: A KÉPZELETBELI ZSIDÓ A ROMÁN (ÉS A KELET-KÖZÉP-EURÓPAI) KULTÚRÁBAN. IMAGOLÓGIAI TANULMÁNY. Ford. Hadházy Zsuzsa. Kolozsvár, Kriterion, 2005. 61.
- Schiebinger, Londa: CSONTVÁZAK A SEKRÉNYBEN. A NŐI CSONTVÁZ ELSŐ ÁBRÁZOLÁSAI A 18. SZÁZADI ANATÓMIÁBAN. Ford. Póttó Júlia. *Sic Itur ad Astra* (2008), 58. 41–45.
- Gilman, Sander L.: FREUD, RACE AND GENDER. *American Imago, Studies in Psychoanalysis and Culture*. Vol. 49. (1992) No. 2. 168–177.
- Fajvédő: VÉDEM A GYÖNGYÖSI BANK RÉSZVÉNYTÁRSASÁGOT. *Gyöngyösi Új Lap*, 7. (1924) 15. 2.
- Weiminger, Otto: NEM ÉS JELLEM. ELVI TANULMÁNY. Ford. Gábor Andor. Dick Manó, 1913. 366.
- Nagyon hasonló megoldást alkalmaztak a fordalom állambiztonsági interpretálása során is: míg a férfiakat huligánként klasszifikálták, addig a nőket prostituáltként. Lásd Nagy-Csere Áron: MUNKÁSOKBÓL HULIGÁNOK. A HULIGÁN MINT TÁRSADALMI KATEGÓRIA MEGTEREMTÉSE 1956 ÁLLAMBIZTONSÁGI ÉRTELMEZÉSÉBEN. *Betekintő*, 3. (2009) 4.
- Scott, Joan Wallach: TÁRSADALMI NEM (GENDER): A TÖRTÉNETI ELEMZÉS HASZNOS KATEGÓRIÁJA. Ford. Greskovits Endre. In: VAN-E A NŐKNEK TÖRTÉNELMŰK? Szerk. Joan Wallach Scott. Balassi, 2001. (*Feminizmus és történelem*) 148–153.
- Goven, Joanna: GENDER AND MODERNISM IN A STALINIST STATE. *Social Politics*, 9. (2002) 1. 3–5.
- György Péter: EX LIBRIS. *Élet és Irodalom*, 55. (2011) 6. 19.
- A dolgozó fogalmának magyarországi történetére lásd Szabó Márton: POLITIKAI IDEGEN. A POLITIKA DISZKURZÍV SZEREPLŐINER ELMÉLETI ÉRTELMEZÉSE. *L'Harmattan*, 2006. (*Posztmodern politológiák.*) 161–184.
- A két világháború közötti Szovjetunió példáján kimutatta ezt Fitzpatrick, Sheila: ASCRIBING CLASS. THE CONSTRUCTION OF SOCIAL IDENTITY IN SOVIET RUSSIA. In: STALINISM. NEW DIRECTIONS. Ed. Fitzpatrick, Sheila. Routledge, London – New York, 2000. 28–29. Magyarországon ugyanezre lásd Bolgár Dániel: ÖRÖK ÉS TOLL. AZONOSÍTÁSI JÁTÉK AZ ÁLLAMVEDELEMNÉL. In: MEGTALÁLHATÓ-E A MÚLT? TANULMÁNYOK GYÁNI GÁBOR 60. SZÜLETÉSNAPIJÁRA. Szerk. Bódy Zsombor, Horváth Sándor, Valuch Tibor. Argumentum, 2010. 159.
- Lásd erre a kulánknők kapcsán Bolgár Dániel: A KULÁK ÉRTHETŐ ARCA. FOGALOMTÖRTÉNETI VÁZLAT. In: MINDENNAPOK RÁKOSI ÉS KÁDÁR KORÁBAN. ÚJ UTAK A SZOCIALISTA KORSZAK KUTATÁSÁBAN. Szerk. Horváth Sándor. Nyitott Könyvműhely, 2008. 50–93.

19. Kotkin, Stephen: A BOLSEVIK MAGNYITOGORSZK. Ford. Baráth Katalin. In: A SZTÁLINIZMUS HÉTKÖZNAPJAI. TANULMÁNYOK ÉS DOKUMENTUMOK A SZTÁLIN-KORSZAK TÖRTÉNETÉBŐL. Szerk. Krausz Tamás. Nemzeti Tankönyvkiadó, 2003. 96–151.

20. Kádár János: VITAZÁRÓ BESZÉD A XI. KONGRESSZUSON. In: Kádár János: A SZOCIALIZMUSÉRT – A BÉKÉÉRT. BESZÉDEK ÉS CIKKEK. 1972–1978. Kossuth, 1978. 314.

Bolgár Dániel

A VILÁG MINT LABIRINTUS

Paolo Santarcangeli: *A labirintusok könyve*
Umberto Eco előszavával. Fordította Karsai Lucia
Európa, 2009. 448 oldal, 4200 Ft

„Talán igen, talán nem.”
(Felirat egy labirintus falán)

A labirintus ősi, egyetemes, archetipikus szimbólum, a sors, a végzet és a veszély jelképe, melyet már ókori költők is megénekeltek. Az akadályozott utazás motívuma, az elveszetteknek tűnő bolyongás, mely talán önmagunk keresésének is metaforájává teszi a labirintust, minden civilizációban megjelenik. Paolo Santarcangeli – első olasz kiadása után három évvel, 1970-ben egyszer már magyarul megjelent – könyvének legnagyobb erénye, hogy sokoldalúan körbejárja a labirintus több ezer éves kultúrtörténetét. Saját bevallása szerint ehhez a nagy vállalkozáshoz szükségeltetik az allegóriák iránti vonzalom, a képi ábrázolások iránti hajlam, játékos kedv, idő és hangulat s kollektív ösztönzőerőként a „divat”, mely cselekedetté alakítja az indítékot. Bár témája adná, hogy olvasóival történetiségében ismertesse meg az archetipikus toposzt, a szerző sajátos belső logikáját követve mi mégis sűrűn elágazó gondolatfolyosókon bolyongunk, egyre beljebb és beljebb bonyolódva az útvesztők titkaiba. Ám ez csak még izgalmasabbá teszi a vállalkozását. Santarcangeli könyve tehát maga is tekervényes labirintus szerkezetű, melyben időnként utat is lehetne tévesztetni, ám a bevezetőjében a szerző „szellemi vezetést” kínál a követőinek, s ezt híven teljesíti is. Könyvét végigolvasva úgy gondolom, hogy

a labirintus történetét leginkább funkcionális változásában lehet jól nyomon követni, s Ariadne segítségét kérve, ezzel a gondolati szállal vágok neki A LABIRINTUSOK KÖNYVE bemutatásának.

Santarcangeli kiindulásképpen több definíciót is felkínál, de valójában egyikkel sem elégedett. Ilyeneket említ, mint: „*Utak bonyolult összefonódása, ami nehezé teszi a kijutást*”, vagy „*Kanyargós útvonal, melyet falak vesznek körül*”. Végül arra kéri az olvasót, elégedjen meg egyszerűen ezzel: „*Bonyolult útvonal, melyben olykor könnyű elveszíteni vezető nélkül az utat.*” Írásom végén még visszatérek erre a definícióra, hogy bebizonyítsam, A LABIRINTUSOK KÖNYVE sokkal szofisztikáltabb mű annál, mintsem hogy ilyen semmitmondó definícióval el lehessen útni a témáját.

A labirintusok többféleképpen is csoportosíthatók, többek között keletkezésük, kiterjedésük és formájuk szerint. Két nagy alaptípusa a természettől fogva keletkezett véletlenlabirintus, melynek legismertebb példái a római katakombák, és az épített labirintus. Kiterjedésük szerint két- és háromdimenziós változatokban léteznek, ez utóbbiak természeti képződményként a barlang- és hegylabirintusok, épített változatokban pedig a toronylabirintusok. Sokféle útvesztő létezik, de három alaptípusa jól megkülönböztethető, melyek megszámlálhatatlan altípust generálnak, és Santarcangeli szorgalmasan számba is veszi őket. Az első alaptípus a felülről szövevényessnek látszó, ám valójában egyszerű algoritmussal leírható „együtű” s ezért valójában álllabirintus. Itt nem az a kérdés, kitalálunk-e belőle, hanem hogy *élve* kijutunk-e. Az együtű labirintus olyan kozmosz képét tükrözi, amelyben ugyan nehéz az élet, ám mindent összevetve rendezett, mert átlátható. A több-útúak közé tartozó, fastrikurát követő útvesztő végtelen sok elágazásából csak egyetlen út vezet a kijáráshoz, s ezt meg kell találni, máskülönben bennveszünk. A harmadik típus a végtelen hálózat vagy gyöktörzs, amelynél minden pont kapcsolódhat bármely másikhoz, az utélagázások végtelenített sorozatát generálva ezzel. Umberto Eco előszavában szellemesen olyan könyvhöz hasonlítja ezt a típust, amelyben minden olvasás megváltoztatja a betűk sorrendjét, és új szöveget eredményez.

Bár labirintusok ősidőktől fogva léteznek, a szó hallatán mégsem a megalitikori barlang- és sziklarajzokat idéződnék fel elsőként, hanem